

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De ziekmakende neoliberale wegwerpmaatschappij

Elk maatschappelijk bestel bepaalt zowel de identiteitsontwikkeling als de eventuele stoornissen van zijn leden. De huidige neoliberale maatschappij produceert consumerende individuen die elkaar onderling beconcurreren, met toenemend onderling wantrouwen, regelzucht en sociale angsten tot gevolg. Centraal staat de mythe van de selfmade man: als je slaagt, heb je het aan jezelf te danken, als je mislukt ook, en het belangrijkste criterium is winst, geld. Het moet iets opbrengen; dat is de boodschap.

door Paul Verhaeghe

De auteur is hoogleraar psychodiagnostiek aan de Universiteit Gent.

VANDAAG GAAT ZO ONGEVEER IEDEREEN ERVAN UIT dat mentale problemen (depressie, ADHD, angst) uitingen zijn van onderliggende neurobiologische processen, die bovendien een genetische basis hebben.¹ Pillen zijn in, praten uit. Mijn stelling staat daar lijnrecht tegenover: psychologische en zelfs psychiatrische problemen zijn morele stoornissen. De huidige mens beantwoordt ofwel te weinig ofwel te veel aan het maatschappelijke ideaalbeeld dat hem opgedrongen wordt, en precies daardoor wordt hij ziek. Met deze opvatting herneem ik een klassiek freudiaans idee, dat Freud verwoordde in *Civilization and its discontents*.²

Lectuur van dat boek toont dat Freuds visie een flink stuk genuanceerder is dan het naïeve antimaaatschappelijke standpunt dat hem vaak toegeschreven wordt. Hij gaat ervan uit dat er een spanningsveld bestaat tussen maatschappij en individu, waarbij het individuele verlangen noodzakelijkerwijs ingeperkt moet worden door de maatschappij, met dien verstande dat die inperking kan ontsporen. Het hedendaagse onbehagen, zij het dan

dat de term ‘onbehagen’ een veel te zwakke uitdrukking is, is het gevolg van wat ik het Enronmodel noem.³

DE DOMINANTIE VAN HET ECONOMISCHE DISCOURS

Niet zo lang geleden werd de maatschappij bepaald door het samenspel tussen minstens vier dimensies: het politieke, het religieus-ideologische, het economische en het culturele, waarbij het politieke en het religieuze luik de doorslag gaven. Vandaag zijn al die dimensies verdwenen: politici zijn voer voor stand-upcomedians, religie roept ofwel seksueel misbruik ofwel zelfmoordterrorisme op, en iedereen is kunstenaar. Zygmunt Bauman heeft een bepaald gevolg daarvan scherp verwoord: nooit hebben wij zoveel vrijheid gekend, en nooit hebben we ons zo machteloos gevoeld.⁴ In mijn optiek is deze vrijheid een al te optimistische benaming voor de huidige onverschilligheid die in de plaats gekomen is van de ideologische en religieuze beperkingen van weleer.

Er is maar één dominant discours overgebleven, namelijk het economische. Wij leven in een neoliberale samenleving waar alles een product geworden is. Bovendien gaat dit gepaard met een koppeling aan de zogenoemde meritocratie, waarbij iedereen verantwoordelijk geacht wordt voor het eigen succes of de eigen mislukking – de mythe van de selfmade man. Als je slaagt, heb je het aan jezelf te danken, als je mislukt ook, en het belangrijkste criterium is winst, geld. Het moet iets opbrengen; dat is de boodschap.

In sociaaleconomische termen spreken we over een neoliberale meritocratie. Het neoliberalisme verwijst naar de overtuiging dat elke markt zichzelf reguleert en bijgevolg best zo weinig mogelijk gestuurd wordt, zodat

In plaats van de burger als onderdeel van een gemeenschap krijgen we nu het individu dat lijnrecht tegenover de organisatie gaat staan

iedereen gelijke kansen krijgt. Dit klinkt heel mooi, maar het resultaat van dit model is nagenoeg het tegenovergestelde: de ongelijkheid neemt hand over hand toe, samen met de regelgeving. In plaats van de *burger* als onderdeel van een *gemeenschap* krijgen we nu het *individu* dat lijnrecht tegenover de

organisatie gaat staan. De identiteit van dat individu wordt bovendien aangetast, wat vooral blijkt uit de aard en de frequentie van bepaalde stoornissen.

NEOLIBERALE MERITOCRATIE

Zolang meritocratie zich beperkt tot het beste jongetje of meisje van de klas dat daardoor de begeerde studiebeurs krijgt en later een mooi salaris verdient, is er geen vuiltje aan de lucht. Vandaag is meritocratie echter ten volle ingebed in een hoogtechnologische, razendsnelle en geglobaliseerde pseudovrije markt, en het is die combinatie die dodelijk is voor de samenleving als gemeenschap. Dit wordt vooral duidelijk als we de effecten daarvan bekijken op het spanningsveld tussen individu en maatschappij. Tot voor kort werd dit veld beheerd door de klassieke ethiek die stevast gebaseerd was op een groot overkoepelend verhaal, hetzij religieus, hetzij ideologisch-vrijzinnig. Deze ethiek is samen met die overkoepelende verhalen verdwenen, en de vroegere idealen worden vandaag afgedaan als ‘wollig’.

Alasdair MacIntyre heeft de geschiedenis van deze verdwijning zeer treffend beschreven, samen met de gevolgen. In de plaats van de vroegere ethiek, zo schrijft hij, leven we vandaag onder het juk van een morele fictie, namelijk dat van de systematische effectiviteit. Hij noemt dit moreel omdat bij de realisatie van die effectiviteit stevast mensen gemanipuleerd worden voor het bereiken van een extern doel. En hij noemt het een fictie omdat het helemaal niet effectief is; integendeel, het is niets anders dan een masker voor een doorgedreven sociale controle.⁵

Voorbij dat masker is het niet zo moeilijk om het externe doel te ontdekken: meer winst. Binnen dit model is alles een commodity geworden, een verhandelbaar goed, en dat geldt bij uitstek voor wat vroeger het voorwerp van ethiek was, namelijk genot. Het geldt evenzeer voor zaken die gisteren nog tot de rechten van de burger behoorden, zoals zorg, onderwijs en een vrije pers. Ultiem gezien geldt het zelfs voor ons: ook wij zijn ondertussen een verhandelbaar product, want digitale gegevens over ons consumptiegedrag worden voor grof geld verhandeld.

Vandaag is de voornaamste plicht om zo veel mogelijk te genieten, ‘te profiteren’ zoals het dan heet, zij het tegen betaling en in toenemende mate op afbetaling. De alomtegenwoordige publiciteit illustreert hoe ongeveer alle marktwaren geërotiseerd worden. Genot in de eigenlijke betekenis van het woord is een belangrijk medisch commercieel doel, waarbij farmaceutische bedrijven onder andere bestuderen hoe ze gezonde mannen kunnen overtuigen om viagra te slikken. Het resultaat is dat mensen ziek worden wegens een teveel aan ‘genot’, van seks- tot shopverslaving.

Ook de rechten van weleer zijn te betalen producten geworden. Naast zorg kost ook degelijk onderwijs een fortuin in een neoliberale omgeving. Dat onderwijs is uiterst belangrijk, want binnen dit model heeft het individu slechts één plicht: hij moet het maken, waarbij hij alle kansen en op-

portunities maximaal moet benutten. Wie slaagt, heeft dat aan zijn eigen inzet te danken, en wie mislukt ook – dat is het nieuwe credo. Uit hoofde van het meritocratische systeem gebeurt dit slagen noodzakelijkerwijs in concurrentie met de collega's; solidariteit kan enkel als het op korte termijn persoonlijk profijt oplevert. De stijl hiervoor werd gezet in het Amerikaanse bedrijf Enron, dat het systeem van *rank and yank* invoerde: de prestaties van iedere werknemer werden competitief beoordeeld en gerangschikt (*rank*), en op grond daarvan kreeg jaarlijks een vijfde van de werknemers de bons (*yank*), na eerst publiekelijk vernederd te zijn doordat zij met naam en foto én mislukking op de website van het bedrijf waren gezet.⁶ Binnen de kortste keren vervalste ongeveer iedere werknemer zijn prestaties, wat uiteindelijk tot een bankroet leidde. Dit neemt niet weg dat afgezwakte versies van het Enronmodel ondertussen zo ongeveer overal toegepast worden. Wat zijn de effecten hiervan op het nieuwe onbehagen, of ruimer, op het spanningsveld tussen burger en maatschappij, en de daaruit voortvloeiende identiteit en stoornissen?

VAN BURGER ALS LID VAN EEN MAATSCHAPPIJ NAAR HET INDIVIDU TEGENOVER DE ORGANISATIE

Vanaf zo ongeveer 1990 verschuift het klassieke spanningsveld tussen maatschappij en burger naar een tegenstelling tussen het individu en de organisatie. Deze veranderingen kaderen binnen een veralgemeende managementcultuur waarin effectiviteit het hoogste en in feite zelfs het enige goed is. Het gaat inderdaad om een tegenstelling, omdat het individu zich niet langer identificeert met die organisatie en al helemaal niet meer bereid is zich daarvoor op te offeren. Het enige wat hem interesseert is wat het oplevert. Bij gebrek aan een overkoepelende ethiek is alles toegelaten, zolang het maar niet expliciet door het contract verboden wordt – dat is de kern van de neoliberale moraal.

Lijnrecht daartegenover staat de organisatie, die de rechten (beter gezegd: de eisen) van het individu vooral wil inperken op grond van een verondersteld algemeen belang – maar in feite in het belang van die organisatie.

Aangezien er geen overtuigende gemeenschappelijke ethiek is die dat algemeen belang verwoordt, wordt de nieuwe morele maatstaf puur utilitair. Concreet betekent dit dat alles afgemeten wordt, liefst zelfs letterlijk, in termen van productie, groei en winst. Om dit meetproces te realiseren moet elke organisatie frequente evaluaties doorvoeren, die binnen de kortste keren de allures krijgen van controles. Immers, elk individu is verdacht, aangezien iedereen uit is op eigen profijt. Op de koop toe wordt een

organisatie ook geleid door individuen, die als individu evenzeer hun eigen profijt opeisen, en die bijgevolg nog verdachter zijn. Vandaar dat ook zij gecontroleerd en geëvalueerd moeten worden, maar de vraag is wie die controle dan evalueert, enzovoort. In een dergelijke maatschappij verdwijnt de vroegere autoriteit zoals die ooit gedragen werd door identificeerbare figuren, en wordt ze vervangen door een bureaucratische macht binnen een anonieme organisatie die functioneert op basis van steeds meer gedetailleerde contracten.

Aldus ontstaat er een negatieve spiraal tussen individu en organisatie, die elkaar hoe langer hoe minder vertrouwen. Precies omdat de overkoepelende ethiek verdwenen is, moet de organisatie steeds meer regels invoeren, in combinatie met steeds meer registratiesystemen om te zien of die regels wel toegepast worden. Vandaar de exponentiële groei van camera's om toch maar iedereen en alles te controleren, samen met openlijke en verborgen evaluatiesystemen, functioneringsgesprekken, enzovoort. Op zijn beurt voelt het individu zich hoe langer hoe meer aangetast in zijn rechten, en neemt hij nog meer afstand van de organisatie. Concreet: iedereen probeert zo veel mogelijk te ontsnappen aan de toenemende regels en registratiesystemen. Dit is niet eens zo moeilijk, omdat de mogelijkheid om met die registratie- en meetsystemen te knoeien recht evenredig toeneemt met de groei ervan. De metingen worden daardoor hoe langer hoe minder betrouwbaar, waardoor er nog méér registraties en controles komen. Als gevolg daarvan ontstaat er onvermijdelijk een klimaat van angst en onzekerheid.

SOCIALE ANGST ALS HET KENMERK VAN DE NIEUWE IDENTITEIT

Elk maatschappelijk bestel bepaalt zowel de identiteitsontwikkeling als de eventuele stoornissen van zijn leden.⁷ De Enronmaatschappij produceert consumerende individuen die elkaar onderling beconcurreren. Voor Lacan luidt het bevel van het postmoderne über-Ich als volgt: 'Jouis', ofwel 'Geniet'.⁸ Het onbehagen van de victoriaanse burger had te maken met een tekort aan genot en een teveel aan groep. Het huidige onbehagen van het postmoderne individu is een effect van een teveel aan genot en een tekort aan groep. Wij moeten ons te pletter genieten of, correcter uitgedrukt, te pletter consumeren en in vergelijking met niet eens zo lang geleden zijn de huidige inperkingen minimaal. De adder onder het gras is evenwel dat wij het moeten verdienen, letterlijk en figuurlijk, door het te maken – dat is onze plicht – en dit in voortdurende concurrentie met de ander. Door een dergelijk bestel wordt de angst van Thomas Hobbes bewaarheid: homo homini lupus – de ene mens is voor de andere een wolf. Het resultaat is

depressive hedonia, naar een rake uitdrukking van Mark Fisher.⁹ Depressief genot, dus.

Een meritocratisch systeem gaat heel snel bepaalde persoonlijkheidskenmerken privilegeren en andere afstraffen, waarmee het bestel zichzelf in stand houdt. Zo is een competitieve instelling een must, en dus neemt individualisme de overhand. Flexibiliteit is ten eerste gewenst, met als prijs een oppervlakkige en instabiele identiteit. Solidariteit wordt een kostbare luxe; in de plaats daarvan ontstaan er steeds tijdelijke coalities met als voornaamste zorg dat men er meer baat bij heeft dan verlies. Diepgaande sociale banden met collega's zijn daardoor nagenoeg uitgesloten, een emotionele betrokkenheid bij het werk zelf is er nog nauwelijks en al helemaal niet meer bij het bedrijf of de organisatie. In dit verband is een typisch hedendaags defensiemechanisme letterlijk sprekend, namelijk cynisme, als uiting van het zich niet meer willen of kunnen engageren.

Individualisme, profitariaat en graaicultuur worden quasi endemisch, en zijn wel degelijk gevolgen van het Enronmodel, en niet van de verzorgingsstaat van weleer. Onderhuids leeft er angst, van faalangst tot ruimere sociale angst. Deze psychiatrische categorie is de laatste decennia spectaculair gestegen, en is een financieel succes voor de farmaceutische industrie. Het vervolg herken ik in de toenemende diagnose van 'autisme' bij jongeren. Deze heeft volgens mij nog weinig te maken met het klassieke autisme, en verwijst vooral naar toenemende vormen van sociale isolatie, weg van de al te bedreigende ander.

De dwingende concurrentie op grond van een financiële meritocratie maakt steeds meer evaluaties noodzakelijk op de werkvloer. Dit veroorzaakt een daling in de autonomie, in het zogenoemde gevoel van *agency*. Een dergelijke daling in combinatie met een groeiende afhankelijkheid van externe en bovendien regelmatig verschuivende evaluatiecriteria veroorzaakt wat de socioloog Richard Sennett heel treffend een infantilisering van de werknemers noemt.¹⁰ Volwassen mensen vertonen kinderlijke woedeaanvallen, zijn jaloers voor trivialiteiten, vertellen leugentjes om bestwil, deinzen vaak niet terug voor bedrog, en koesteren leedvermaak en kleinzielige wraakgevoelens. Pesten was vroeger een probleem op de scholen, maar nu is het volop aanwezig op de werkvloer, als een typisch symptoom van onmacht, waarbij de frustraties afgereageerd worden op de zwaksten. Dit is de zogenoemde *bicycle reflex*: trappen naar beneden en duwen naar boven.

Samen met de daling inzake *agency* ontstaat er ook een centrale aantasting van zelfrespect en identiteit. Beide hangen in grote mate af van de erkenning die men krijgt van de ander; dit is de les die van Hegel tot Lacan doorklinkt. Voor Hegel ligt de erkenning door de ander aan de basis van ons zelfbewustzijn. Lacan legt in de uitspraak *Tu es cela* ('Dat ben jij')¹¹ het

vertrekpunt van onze identiteitsontwikkeling, waarbij het onderliggende motief de angst is dat die ander ons niet meer nodig heeft, het *Veut-il me perdre?* ('Wil hij me kwijt?'). Ongeweten verwoordt Sennett hetzelfde wanneer hij in de mond van de huidige werknemer de vraag *Who needs me?* legt.¹² Voor een groeiende groep is het antwoord: niemand. Zij maken deel uit van de *quantité négligable*, overbodig en zelfs onzichtbaar.

Resultaat: vernedering, schuld en schaamte, omdat men het niet gemaakt heeft, omdat men een loser is, meteen een van de belangrijkste nieuwe scheldwoorden. Dit is des te schrijnender omdat het vooral optreedt bij mensen die ondanks hard werken toch uit de boot gevallen zijn. Burn-out wordt niet zozeer veroorzaakt door een te hoge werkdruk, als wel door een tekort aan waardering en respect, zowel horizontaal als verticaal.¹³ Dit blijft niet beperkt tot de onderkant van de maatschappij, maar is op elk niveau vaststelbaar. Zo zijn stress en ziekte bij academici geen gevolg van een te hoge werkdruk, maar van de combinatie tussen die druk en het gebrek aan autonomie binnen dat werk.¹⁴

Uit hoofde van dit systeem zelf ontstaat er na verloop van een aantal jaren een heel duidelijke polarisatie tussen winnaars en verliezers. Wie verliest, krijgt bovendien te horen dat het zijn eigen schuld is, terwijl zijn ervaring is dat hij hoe langer hoe minder zeggingskracht en autonomie heeft. Daartegenover staan de winnaars, waarbij stoute sociologen beweren dat de succesvolste figuren in een doorgedreven meritocratie die met een psychopathisch profiel zijn.¹⁵ Ter informatie: in de bijbel van het neoliberalisme, *Atlas Shrugged*, geschreven door Ayn Rand, wordt hebzucht naar voren geschoven als de belangrijkste menselijke *deugd*. Het zelfbestendige karakter van het bestel heeft te maken met de bevoordeling van de winnaars; op relatief korte termijn leidt dit tot een systeem van *the winner takes it all*, waardoor de middengroep steeds kleiner wordt en de

Een maatschappij die toestaat dat haar sociale netwerken systematisch ondergraven worden, tekent haar eigen doodvonnis

afstand tussen de bovenklasse en de ondergroep steeds groter. Een toenemende sociale ongelijkheid correleert heel duidelijk met toenemende maatschappelijke mistoestanden, van schools falen tot misdaad, én met heel wat ziektes, van diabetes tot depressie. De studies van Richard Wilkinson en Kate

Pickett leveren op dit vlak overdonderend cijfermateriaal en zouden verplichte lectuur moeten zijn voor elke politicus.¹⁶

De eerder geciteerde Alasdair MacIntyre voorspelde twintig jaar geleden al wat er nu in de hulpverlening aan het gebeuren is: psychotherapeu-

ten en managers versmelten tot een hybride cerberus die vooral moet waken over sociale aanpassing en efficiëntieverhoging. Hij voegt eraan toe: 'Neither manager nor therapist, in their roles as manager and therapist, do or are able to engage in moral debate.'¹⁷ Voor mij, als psychoanalyticus en als hoogleraar psychodiagnostiek, is dit een breekpunt. Ten tijde van de victoriaanse dubbele moraal nam Freud een standpunt in tegen een al te repressieve maatschappij. Tijdens de post-mei 1968-periode deelde het merendeel van de analytici een verstandig stilzwijgen. Dit laatste is nu geen optie meer, omdat het huidige bestel ethisch verwerpelijk is. Een maatschappij die toestaat dat haar sociale netwerken, in de eigenlijke betekenis van het woord, systematisch ondergraven worden door de wijze waarop arbeid georganiseerd wordt, tekent haar eigen doodvonnis.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerkte versie van: Paul Verhaeghe, 'Identiteit en angst', *Sampol* 19 (2012), november, pp. 34-43. Beide teksten zijn gebaseerd op Paul Verhaeghe, *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.
- 2 Sigmund Freud [1930], *Civilization and its discontents*, in: Idem, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, deel 21*. Londen: The Hogarth Press, 1978, pp. 57-145.
- 3 Dit model is te contrasteren met twee andere maatschappijmodellen die telkens een ernstige impact hebben gehad op de identiteit, onbehagen en pathologie, namelijk het victoriaanse model gebaseerd op het verbod, en het post-mei 1968-model van de verplichte vrije liefde. In 'Identiteit en angst' heb ik ook deze twee modellen verder uitgewerkt.
- 4 Zygmunt Bauman, *In search of politics*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- 5 Alasdair MacIntyre [1981], *After virtue. A study in moral theory* (derde editie). Londen: Duckworth, 2007, pp. 73-79.
- 6 Frans de Waal, *Een tijd voor empathie*. Amsterdam: Atlas-Contact, 2009, p. 51.
- 7 Verhaeghe 2012.
- 8 Jacques Lacan, *Ecrits*. Parijs: Seuil, 1966, p. 821.
- 9 Mark Fisher, *Capitalist realism. Is there no alternative?* Winchester/Washington: Zero Books, 2009, p. 21.
- 10 Richard Sennett, *Respect in a world of inequality*. New York/Londen: Norton, 2003, p. 46; pp. 102-107.
- 11 Lacan 1966, p. 100.
- 12 Richard Sennett, *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*. New York/Londen: Norton, 1998, p. 146.
- 13 S. Vanheule, A. Lievrouw en P. Verhaeghe (2003), 'Burnout and intersubjectivity. A psycho-analytical study from a Lacanian perspective', *Human Relations* 56 (2003), nr. 3, pp. 321-339; en S. Vanheule en P. Verhaeghe, 'Professional burnout in the mirror. A qualitative study from a Lacanian perspective', *Psychoanalytic Psychology* 22 (2005), nr. 5, pp. 285-305.
- 14 E. Berg, J. Barry en J. Chandle, 'The New Public Management and higher education. A human cost?', in: M. Dent, J. Chandler en J. Barry (red.), *Questioning the New Public Management*. Ashgate: Aldershot, 2004, pp. 161-175.
- 15 P. Babiak en R. Hare, *Snakes in suits. When psychopaths go to work*. New York: Regan Books, 2006.
- 16 R. Wilkinson [2005], *The impact of inequality. How to make sick societies healthier*. Londen/New York: Routledge, 2007; R. Wilkinson en K. Pickett, *The spirit level. Why equality is better for everyone*. Londen: Penguin, 2010.
- 17 MacIntyre 2007, p. 30.